

Exempel på livet förr i Tornedalen

Nedan text är hämtad från "SLÄKTEN OLKKURI 1539-1930" av Erik Kuoksu (2007)

Källa: <http://erikkuoksu.se/wp-content/uploads/2014/04/Olkkuri.pdf>

NÅGRA ETNOLOGISKA NOTISER

BIRKARLAR

Birkarlarna var den feodala överklassen i övre Norrland (ett par exempel på personer som burit titeln finns dock även från Jämtland) under medeltiden och fram till 1620 då deras rättigheter avskaffades. Titeln birkarl är av omtvistat ursprung; den har tolkats bl.a. som "Man från Pirkkala", "Bäverkarl", eller "Bergherre", men den synes ha varit väl etablerad redan på 1300-talet. Den portugisiska Portugisen Damianus a Goës, som reste i Sverige på 1500-talet, räknade dem till adeln, vilket säkerligen beror på att han försökte göra deras samhällsställning begriplig för en europeisk publik, de var dock onekligen Bottenvikens motsvarighet till det samtida svenska frälset, vilken inte skall förväxlas med sin efterträdare i Sverige; adeln.

Birkarlarna omnämns för första gången i ett brev, utfärdat i Telge den 5 september 1328 av drotsen Knut Jonsson på konung Magnus Erikssons uppdrag. I detta brev tillförsäkrades birkarlarna bl.a. ensamrätt på kolonisationen av Torne och Kemi älvdalar, och deras ensamrätt att handla med samerna erkändes av kronan.

Birkarlarna hade antagligen från början varit storfurstens av Novgorods skatteuppbördsmän i Lappland. Under högmedeltiden låg större delen av Lappland under ryskt inflytande. När den svenska kronan på 1300-talet började inressera sig för lappmarkshandeln och kristnandet av samerna, gick birkarlarna i deras tjänst, mot att deras privilegier bibehölls.

Birkarlarna var uppdelade i fyra kompanier; Ume, Lule, Torne och Kemi kompanier, vart och ett med säte i respektive socken. Torneå kompani var det största och rikaste; det hade ensamt samma tyngd som de tre övriga tillsammans. Birkarlarna ärvde sina rättigheter från far till son, men det förefaller också som om släkter som inte från början haft birkalrsrättigheter kunde erhålla dessa genom giftermål eller köp.

Birkarlarna hade nästan oinskränkt makt över Lappland från Bottenviken och ända upp till Ishavet och norska kusten. De hade som sagt monopol på handel med samerna, men birkarlarna i Kemi, Torneå och Luleå hade dessutom rätt att beskatta samerna. Umeåbirkarlarna verkar inte ha haft denna rättighet. Skatten, som vanligen betalades i pälsverk, kallades bågskatt, eftersom varge same som var stark nog att spänna en båge var tvungen att betala den. Enligt Johannes Bureus, som själv tillhörde en birkarlssläkt, hade birkarlarna tillägnat sig denna beskattningsrätt genom våld, men man vet inte om det stämmer.

Vissa uppgifter från senmedeltiden antyder att samerna vid denna tid var livegna under birkarlarna; det sägs bokstavligen att birkarlarna ägde samer, och hade rätt att köpa och sälja dessa mellan sig på samma sätt som godsägarna i Ryssland ännu på 1800-talet köpte och sålde livegna. Att birkalar ägde samer behöver dock inte nödvändigtvis betyda att samerna var direkt livegna; det kan också tolkas som att birkarlarna sålde handelsrättigheter med olika samefamiljer mellan sig.

Birkarlarna var hursomhelst i allmänhet inga änglar; bevarade källor visar att de vanemässigt utsatte samerna för olika former av övervåld. De flesta hade också "lappekonor", som de levde tillsammans

med då de var i fjällen, även om de hade hustur i älvdalarna. Äktenskapsbrott mellan birkarlar och samekvinnor var ett av de vanligaste brotten under tingen på 1500-talet; det förefaller nästan som om birkarlarna betraktade böterna för äktenskapsbrott som en sorts fast avgift.

Under medeltiden erlade birkarlarna genom kompanierna en gemensam skatt till konungen. För Torne kompani var denna skatt årligen 2 mårdskinn och 320 ekorrskinn. Gustav Vasa, som var motståndare till birkarlarna, då han ansåg att de berikade sig på kronans bekostnad och undergrävede kronans auktoritet i Lappland, fördubblade 1528 denna skatt. Han skattelade också birkarlarnas gårdar, och upphävde 1554 birkarlarnas beskattningsrätt, varefter särskilda lappfogdar utnämndes för att handha skatteuppbörden i Lappmarken.

Ärkebiskopen Olaus Magnus, som själv hade haft kontakter med birkarlar, och 1518 varit i Tornedalen, ger i sin "Historia om de nordiska folken" en levande bild av birkarlarnas verksamhet, rikedom och långväga handelskonakter:

"Invånarna i Norrbotten lever huvudsakligen av fiske. Icke som deras åkerjord skulle vara ofruktbar, men de ha så stor rikedom på god fisk, att den rikligen förslår till att därför tillbyta sig alla nödvändighetsvaror. Också äro de väl försedda med litet av varje.

Från Spanien och Portugal tillhandla de sig gott vin och salt; från England och Flandern dyrbara tyger; från de tyska städerna varjehanda husgeråd och prydnadssaker och dessutom de kläder, de bruka hemma; från Svea- och Götaland vanligt vete, vintervete [alltså råg, min anm.], korn och alla slags grönsaker till husbehov, vilket allt föres dit sjöledes." Vissa birkarlar bosatte sig i Stockholm. Där kallades de "bottnekarlar", och de synes främst ha ägnat sig åt handel med sina släktingar i Lappland. Många av dessa bottnekarlar blev mycket förmögna; vissa blev rådmän eller borgmästare.

Och även de birkarlar som stannade kvar i älvdalarna kring bottenviken var ofta mycket förmögna, jämfört med sin tids svenskar i gemen; birkarlen Henrik Larsson (Oravainen) på Oravaisensaari i Vojakkala ägde 1553 33 kor, vilket kan jämföras med Linköpingsbiskopen Sven Jacobi, en av Sveriges ledande män, som vid sin död 1554 ägde 57 kor.

Bönderna i Luleå socken, alltså även de som inte var birkarlar, hade 1571 i medeltal en förmögenhet på 168 mark. I den mycket rika Kopparbergs socken var medeltalet 122 mark. I Torneå socken hade nästan alla invånare förmögenheter som översteg 150 mark.

Gustav Vasa och hans söner uppfattade med viss rätt birkarlarna som farliga motståndare; under Karl IX:s och sonen Gustav II Adolfs regeringar kom birkarlarnas rättigheter gradvis att urholkas, och när handelsstäderna Torneå, Luleå och Piteå anlades 1620, var deras tid ute. Deras handelsmonopol, som varit grundvalen för deras existens avskaffades, och de anmodades slå sig ner i städerna och bli borgare, precis som den samtida lågadeln i södra Sverige. Båda dessa grupper, som socialt och rangmässigt låg nära varandra, hade vid denna tid spelat ut sin roll och förvandlats till onyttiga anakronismer, som inte längre förde samhällsutvecklingen framåt.

Mycket få birkarlar valde att bli borgare; de flesta stannade kvar på sina gårdar och blev bönder. Detta ledde till att birkarlssläkterna omkring 1650 inte längre skilde sig märkbart från andra medlemmar av bondeståndet i fråga om rikedom, anseende eller inflytande.

BOSTÄDER

Vid sekelskiftet 1599/1600 reste riksantikvarien **Johannes** Bureus i Västerbotten. Han skriver följande om bostäderna i Övertorneå socken:

"Prästen bodde själv i rökstuga som gemena bönder [de som inte var birkarlar?], men för vägfarande hade han liksom bland de rikaste bland allmogen [birkarlarna?] stugor med skorsten, glasfönster och bord och sängar"

Drygt ett århundrade senare var Tornedalsgården utvecklad som typ; Mangårdsbyggnaden var av parstugetyp med en centralt placerad förstuga vilken på var sin sida hade pörte och stuga. Ibland, i synnerhet framemot 1800-talet, hade byggnaden också en övervåning.

I Lappmarken var byggnaderna länge mycket anspråkslösa kojor . Först på 1800-talet började man bygga större gårdar av Tornedalstyp.

FJÄRDINGSMAN

Fjärdingsmannen var en polisman, som var anställd av socknen. Till hans uppgifter hörde att rapportera brott till länsmannen eller kronofogden, samt att hjälpa till vid skatteuppbörden. Titeln ersattes 1954 med poliskonstapel.

KLÄDEDRÄKT

Birkarlarna verkar, enligt illustrationerna till Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken", vid 1550-talets mitt ha klätt sig på orientaliskt eller östeuropeiskt sätt; de bar oftast toppiga mössor, men kunde även ha runda europeiska baretter. Huvudplagget var en knälång rock eller kolt, vilken kunde ha en stor uppvikt krage, som på baksidan hade fyrkantig skärning. Hängande från bältet hade birkarlarna ofta en broderad väska eller börs, samt, på väster sida ett svärd eller likande sidovapen. Denna klädedräkt, kom i Tornedalen med vissa förändringar att leva kvar från till 1800- talet.

År 1728 ägde en förmögen nybyggarhustru i Enontekis följande kläder (språket har moderniserats):

"Av kläder en kjortel av "polmit", dito tröja av "polmit"; en tröja av rött kläde; 2 stycken vadmalskjortlar, den ena ny, den andra halvsliten; 1 stycke fåskinnspäls; 1 stycke nytt snörliv av "rött öwer Kyklika", med 3 par små silvermaljor; 1 kvinnsfolksmössa av plysch; 2 stycken huvor av Schlesiskt linne; 2 halsdukar av "Sarwet och dräll". 1758 hävdar Abraham Hülphers att klädedräkten i Västerbotten var den prydligaste och kostsammaste i hela riket. Husbönderna hade rockar av blått kläde eller färgad vadmål; på vintern bar man pälsar överdragna med blått eller brunt tyg. Även drängarna var välklädda; de bar klädesrockar och blåa västar med tennknappar och hade på huvudet röda filtmössor.

1788 skriver botanikern Samuel Liljeblad att männen i Övertorneå hade rund mössa av sammet eller svart vadmål; sömmarna klädda med färgade band. De bar lång rock med brokiga gördlar. Kvinnorna bar många halskedjor och pärlband; de hade förkläden, koftor och klädeshuvor; "Mycket röda kläder älskades". Liljeblad beskrev helgdagsklädseln.

Vardagsdräkten var mer anspråkslös. J. W. Zetterstedt reste 1821 i Tornedalen. Han beskriver Jukkasjärvinäbyggnadens vardagsdräkt som bestående av en grov blågarnsskjorta, vadmalsbyxor, ullstrumpor och kängor. Utomhus bar de lång vadmalskolt eller kort tröja. På huvudet bar de hatt eller filtmössa. Kvinnorna bar kjortel och tröja av ylle, och förkläde av linne, kattun eller bomull. Runt halsen bar de ett lärftkläde eller en bomullsduk. Typiskt för Jukkasjärvi var att kvinnorna var en bindmössa av kattun, som gick ner över öronen, knöts under hakan, och i pannan hade en lång snibb, men annars kunde de också knyta ett stort tygstycke kring huvudet.

KOST

Kosten var fram till 1900-talets början mycket enkel; dess huvudelement var fisk, bröd, välling och fil (piimä).

Fisken åts färsk, rökt eller torkad. Brödet bakades på kornmjöl med agnar och allt. Det vanligaste brödet var rieskan, ett relativt tjockt tunnbröd, som vid fest bakades av skrätt mjöl och med tillsats av surmjölk. Under nödår blandades mjölet med bark, halm eller blad av mjölkört. Detta nödårsbröd bakades i former för att inte falla sönder under gräddningen.

Fram till potatisens genombrott på 1800-talet odlade man mycket rovor, i synnerhet i Lappland. Linné skriver att samerna var så förtjusta i rovor att de gärna bytte en hel renost mot en rova.

NÄMNDEMAN (TOLVMAN)

Nämndemännen, eller tolvmännen, som de också kallades då de åtminstone teoretiskt sett skulle vara tolv till antalet i varje tingslag, var högt betrodda bönder, vilka valts in i den nämnd som vid tingen beslutade om de anklagades skuld. Nämndemannaämbetet var högt skattat, och arvodet var inte föraktligt. Det var bara de förnämsta bland bönderna som kunde hoppas på en plats i nämnden. Den äldsta nämndemannen i tingslaget kunde ibland kallas tingsdomare.

NÄRINGAR

J. W. Zetterstedt beskrev 1821 de dagliga göromålen på ett Lappländskt nybygge på följande sätt:

"Karlarnes göromål är upptimrandet af hus, tillredandet och användandet af fiskeredskap, förfärdigandet af åkedon m.m. Qwinnorna sysselsätta sig med någon spånad af ull och hampa, samt wäfnad af blångaren och walmar (vadmal) till familjens behof. Strumpor och wantar sticka de ock. Dessutom tillhör matlagningen och kreaturens skötsel hufwudsakligen dem. Uti bergnings förrättningen af gröda deltaga både karlar och qwinnor." På det flesta gårdar odlades korn, rovor (från 1800-talet potatis), och ibland lök till husbehov. I vissa byar var åkerarealen ganska betydande, men större delen av en gårds ägor var utan undantag ängar av olika slag, vilka dels låg under fäfot, dels fick växa under sommaren för att sedan skördas till vinterföda för kreaturen.

Jakt och fiske upptog, särskilt i Lappmarken, det mesta av männens tid. De vanliga fiskemetoderna var nätfiske och ljustring. Man satte en ära i att ha oklanderliga fiskeredskap, varför mycket arbete lades ner på reparation av näten. Ännu vid 1800-talets början jagade man på sina håll i Lappmarken med armborst; ett vapen som dock under 1800-talet helt undanträngdes av mynningsladdade bössor.

Bytesdjuren kunde vara vildren, som jagades för köttets skull, och ofta snarades, och björn, vilka ofta jagades med lansar, s.k. björnsjöt. Björnen jagades dels för köttets, dels för pälsens skull, men ren pälsjakt på t.ex. ekorre (vars magsäck dock ansågs vara en delikatess), järv, varg, räv, och andra pälsdjur förekom också, och kunde vara mycket inkomstbringande.

Många bönder ägnade sig också åt tjärbränning, och särskilt de fattiga köpte upp stora partier renhorn av samerna, och kokade lim av dessa. Detta renhornslim ansågs vara av mycket god kvalitet, och såldes, liksom tjäran till borgarna i Torneå/Haparanda.

SEXMAN

Sexmännen - så kallade eftersom de var sex till antalet i varje socken - valdes av sockenstämman, och hade dels till uppgift att tillse kyrkans och prästgårdens underhåll, dels, och viktigare, att övervaka församlingsbornas tukt och kristna seder. De skulle vara allvarliga, allmänt respekterade, och uppriktigt kristna män. Sexmansämbetet var mindre eftertraktat än nämndemansämbetet, och avskaffades 1862.

SPRÅK

Språket i Tornedalen, samt nybyggarna i lappmarksförsamlingarna Karesuando, Jukkasjärvi och Gällivare, samt i äldre tid Överkalix, var finska i olika dialektala varianter.

I Tornedalen, Jukkasjärvi och Karesuando talades den finska dialekt som kallas Tornedalsfinska; i Gällivare fram till Svappavaara i norr och fram till Vettasjärvi i väster talades den dialekt som kallas Gällivarefinska. Finskan var i början förra seklet utbredd till och med Nattavaara, Sarvisvaara, Korpilombolo och Koutujärvi i söder. Längre söderut var språket svenska eller Överkalixmål.

I äldre tid var de flesta nybyggare tvåspråkiga; de behärskade både finska och samiska, men ytterst få kunde tala svenska innan den hänsynslösa försvenskning av tornedalingar och samer, som tog sin början vid förra sekelskiftet.

Försvenskningen innebar i praktiken ett stämplande av de finska och samiska språken som andra klassens språk; språk för underlägsna människor. Staten ville, med nationalistiska motiv i tidens anda utplåna den finska kulturen och ersätta den med svensk kultur och svenskt språk, samt att förvandla den samiska kulturen till en pittoresk ögonfröjd för stockholmare. Båda dessa mål uppnåddes i stor utsträckning